

על אגדת מוצאם היהודי של הכליפים הפאטמיים

סופרי המזרח וחוקרי המערב הרבו לדון בשאלת מוצאם האמתי של הכליפים בני השושלת הפאטמית, שקמה בצפון אפריקה בראשית המאה ה' לספירת הנוצרים ומלכה במצרים — ולסירוגין גם בא"י וסוריה — מ־969 עד 1171. כידוע, הפאטמיים עצמם, וכן סופרי הכתה האיסמעילית, אשר מקרבה יצאו, טענו שהכליפים מוצאם מבית הנביא מוחמד, מצאצאי איסמעיל אבן ג'עפר אל-צאדק, למשפחת פאטמה, בת הנביא, וגיסו עלי. טענה זו נתקבלה גם על ידי כמה היסטוריונים בלתי-תלויים, שלא היה להם כל קשר עם הפאטמיים ושלא קבלו על עצמם את עול הכתה האיסמעילית. אולם יריבי הפאטמיים בבגדאד ובמקומות אחרים, בהתנגדותם גם למלכות השושלת וגם לאמונות הכתה, הטילו ספק באמיתות ייחוסם הנביאי, והאשימו אותם בזיוף הייחוס הזה. בדרך כלל קבלה ההאשמה את הצורה הזאת — שהכליפים ה"פאטמיים" היו ניני מין פרסי אחד, שמו עבדאללה אבן מימון אל-קדאח, שחי במאה ה' לספירתם, והיה מיסד הכתה האיסמעילית והשושלת הפאטמית כאחת. במקום אחר דגתי בפרוטרוט בשאלת ייחוס הפאטמיים וראשית כתתם, ואין ברצוני לשוב לשאלה בהודמנות זו. כוונתי כאן לעיין בהאשמה אחרת, פחות נפוצה, שהפאטמיים מוצאם מגזע יהודי. האגדה הזאת נמסרה בכמה מקורות ובכמה צורות שונות, ואם כי אין בה כל שמץ של אמת, כדאי לעיין בה בקיצור, במסיבות יצירתה ובמהלך התפתחותה.

הנוסחא העתיקה וגם השלמה ביותר של האגדה נמצאת אצל הסופר מוחמד אבן מאלך, חוקר דת ודין תימני, שחי בימי הכליף הפאטמי אל-מסתנצר (1035—1094)¹. היה זמן-מה חבר לכתה האיסמעילית, אבל כשנוכח ברוע אמונותיהם, עזב אותם וחבר מאמר מפורסם, בו הוא תאר את עקרי דתם, הוכיח את רשעותם והזהיר את קוראיו נגד שקריהם². מלבד הפרטים שהוא מוסר לנו על תולדות הכתה האיסמעילית בתימן, ה"מאמר המפורסם" אינו בעל ערך גדול, ודומה, בחירופיו ובגידופיו

1 ספרו "כסף אסראר אל-באטניה ואכ' באר אל-קראמטה" הוצא בקהיר שנת 1939 על ידי שיך מוחמד אל-כותרי. קטעים ממנו הופיעו ב־ H. C. Kay, The Yemen, The Early Mediaeval History, לונדון 1892.

2 על פי ה"כתאב אל-סלוק" של בהא אל-דין אל-ג'ונדי (מת 1331), ב־ Kay,

ובחוסר ידיעותיו, ליתר כתבי הפולמוס האנטי-איסמעילי. מענינת אותנו רק הופעת ה"דיבה היהודית" בפעם הראשונה. על-פי מוחמד אבן מאלך, מיסד הכתה והשושלת היה אמנם עבדאללה אבן מימון אל-קדאח הידוע, אבל האיש הזה היה יהודי... "הארור הזה היה יהודי באמונתו ומוסלמי למראית-עין, והיה מן היהודים למשפחת אל-שלעלע בעיר בסוריה ששמה סלמיה³. הוא היה מרבני היהודים ומאנשי הפילוסופיה היודעים את כל הדתות. היה צורף-זהב ושרת את איסמעיל אבן ג'עפר אל-צאדק... היה להוט אחר הריסת תורת מוחמד, מפני האיבה לאיסלם ולמוסלמים והשנאה לנביא אללה... ששם אללה בלב היהודים...". על כן דבק בכתה האיסמעילית, בכדי להרוס את האיסלם מבפנים. הוא היה אבי הכליפים הפאטמיים⁴.

צורה אחרת לגמרי לובשת האגדה אצל הסופר עבד אל-עזיז אבן שדאד, שחי בצפון אפריקה במאה ה"ב לספירתם⁵. על-פי נוסחתו הוא, חוסיין, ממשפחת עבדאללה אבן מימון אל-קדאח, שהה זמן-מה בעיר סלמיה, ושם נשא לאשה אלמנת נפח יהודי. הנפח הנחיל לה בן, ואותו אמן חוסיין לבן, והוריש לו את "זכויותיו" לכליפות. הבן היהודי הזה, ששמו סעיד, היה אחר כך לכליף הראשון לשושלת הפאטמית. הנוסחה הזאת מיוחסת גם לקאצי עבד אל-ג'אבר אל-בצרי, שמת בשנת 5—1024⁶.

על פי גירסה שלישית⁷, אביו זקנו של סעיד, הכליף הראשון, לא היה בן ג'עפר אל-צאדק, כאשר טען, כי אם בן לפילגש לו שחטאה עם מאהב יהודי אלמוני. בנוסחה הרביעית⁸, סעיד — שאינו הפעם יהודי אלא פאטמי אמתי — נהרג בבית הסוהר בסג'למאסה זמן קצר לפני ייסוד הממלכה הפאטמית בצפון אפריקה. בכדי שכל פרי עבודתו לא ילך לאבוד, המטיף

3 עיירה סורית במחוז חמץ. רוב תושביה כיום שייכים לכתה האיסמעאלית.

4 כשף. ע' 17 וכו'. אותם הדברים בצורה מקוצרת נמצאים גם אצל ג'נבי

Kay ב"ע' 140 וכו'.

5 ספרו אינו נמצא בדפוס, אבל קטעים ארוכים ממנו נשתמרו אצל גוררי, מקרויז

ואבן אל-אתיר. ע' E. Quatremère Mémoires Historiques : 108 וגם "La Biographie d'Obeyd Allah." E. Fagnan בקובץ Centenaris di Michele Amari פלרמו. 1910. כ' ב. ע' 56. גם De Sacy, Exposé de la Religion des Druzes פריס. 1838 כ' א. הקדמה, ע' CCCCLII. אבן אל-אתיר. Chronicon ליידין 176—1851. כ' VIII 27—28. אבו אל-פדא. Annales Muslemici קופנהאגן 1789—1794. כ' II. ע' 68.

6 היה מן המעתולה, ספרו "כתאב תחבית דלאיל נבות סידנא מוחמד" נשמר בקושטא (ספרית שהיד עלי פחה. 1575), וקטעים ממנו נמצאים גם אצל סופרים אחרים. ע' אבו אל-מחאסן אבן תג'רי-ברדי. Annales לידן 1852—57 II 446 + 443. סיוטי, תאריך אל-כלפא. קהיר. 1351. ע' 3.

7 אבן אל-עדארי, אל-ביאן אל-מג'רב. לידן. 51—1848. כ' I. ע' 158.

8 Quatremère שם. ע' 108. באבן חלכאן (ופיאת אליאעיאן קהיר. 1275.

כ' I 342) אנו מוצאים אותו הסיפור, אבל אינו מזכיר שהעבד היה יהודי.

הפאטמי הראשי אבו עבדאללה העלים את מותו של סעיד מעיני הקהל והוציא עבד יהודי במקומו, ואותו המליך ככליף.

דגא חלמא, ופשרה נאמר? ... גולדציהר העיר פעם על נטיה כללית אצל חוקרי היוחסין המוסלמים ליחס לגזע יהודי את אלה שמאיזו סבה שהיא לא מצאו חן בעיניהם⁹. במקרה שאנו דנים בו, עצם מספר הצורות שהאגדה לובשת אותן מראה שאין לו יסוד היסטורי, אלא שמקורה ברצון לפגום בשם השושלת, להוציא לעז עליה, ותו לא. הפרטים אינם חשובים. העקר, להראות שהכליפים השנואים לא היו צאצאי פאטמה, בת הנביא, כי אם ניני איזה רמאי יהודי אלמוני.

לא קשה להבין את כל זה כשרואים את עמדתם היוצאת מן הכלל של הפאטמיים כלפי היהודים. בראשית ימי השושלת, בעודה בצפון אפריקה, לפני שכבשה את מצרים, התאספו מספר יהודים מסביב לכליף אל-מעז, ותמכו בו ובמעשיו¹⁰. ידועה פעולתם של יהודים כגון יעקוב אבן פלס, וזיר הכליפים אל-מעז ואל-עזיז (שהתאסלם אחרי כן); האחים בני סהל מתוסתר, צדקה אל-פלאחי ואחרים במשך מלכותו הארוכה של אל-מסתנצר. בעקב רוממותם של יהודים כאלה בא זרם של שנאה לישראל, שהתבטאה בצורות שונות¹¹, ואין זה מקרה בעלמא שמוחמד אבן מאלך, הראשון ממתנגדי הפאטמיים שהוציא עליהם את דיבת מוצאם היהודי, חי בימי אל-מסתנצר, בו בזמן שהשפעת היהודים בחצר הכליפות עמדה בעצם תוקפה. בדברי אבן מאלך: „והראיה שהם מגזע יהודי היא שהם מעסיקים יהודים בוזירות ובנציבות ושהם מפקידים את הנהלת הענינים בידי יהודים. הם מוסיפים להשליט יהודים על חיי המוסלמים ועל הונם, זה ידוע על-אודותיהם, וכל אחד מעיד בו...“¹².

9 Muhammedanische Studien האלה. 1888—90. כ' I. ע' 204.

10 W. J. Fischel, Jews in the Economic & Political Life of Mediaeval Islam

לונדון. 1937. ע' 51.

11 שם. ע' 88.

12 כסף, ע' 19. מענין להשוות את הדברים האלה עם דברי ספר היוחסין לר' אחימעץ בענין ר' פלטיאל, „משנה למלך“ אל-מעז: „ושאל (שלית יחוגי): מי פקיד בית המלכות — ומי מנהיג הנסיכות? — ענה לו אחד ערבי: — יהודי הוא המוציא והמביא — והוא מושל בכל ארצו — ואין המלך יוצא מחפצו — והמלך אין איש יכול לראותו — ולא ליכנס לביתו — וללכת לקראתו — כי אם ברצון היהודי וברשותו“.